

УДК: 94(477.65) "18/19"

Сергій ШЕВЧЕНКО,
к.і.н., доцент,
*Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. Володимира Винниченка*

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИСАВЕТИ В ХІХ – НА ПОЧ. ХХІ СТ.

18 червня (ст. стилю) 1754 р. вважається офіційною датою заснування фортеці св. Єлисавети (тепер – територія Кіровограда) Росією на українських землях. Вона більшою чи меншою мірою увійшла до історії імперії, Запорозької Січі, Гетьманщини, міжнародних відносин (зокрема, з Туреччиною), боротьби з гайдамацьким рухом тощо. Із середини ХVІІІ ст. почав відкладатися інформативний комплекс документів укріплення, а також базованих тут, на Інгулі, кавалерійських частин. Про архів фортеці писали Г. Соколов [1], В. Ястребов [2], І. Лисоченко [3], К. Домарацька [4]. Про нього йдеться в публікаціях А. Шмідта [5], І. Мурзакевича [6], В. Хмарського [7], інших дослідників, в “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” [8]. Спробуємо узагальнити стан дослідження архіву, починаючи з відвідин Єлисаветграда А. Скальковським 1839 р. і до сьогодення. Звернемо увагу на головний зміст його документів. Попередньо тема апробована в кіровоградській пресі [9].

Згідно програми архівних пошуків у південному краї, затвердженої одеським губернатором, А. Скальковський 14.05.1835 р. вирушив у свою першу поїздку територією колишньої Запорозької Січі [10, с. 5], відвідавши, зокрема, і Єлисаветград. Очевидно, він став по суті першовідкривачем забутого на тоді архіву фортеці св. Єлисавети, відзначивши несприятливі умови роботи в ньому [7, с. 175].

Колега А. Скальковського, член Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), уродженець Мар’ївки неподалік Єлисаветграда Г. Соколов на 1839 – 1845 рр. перебрався з Одеси до родового маєтку Черняхівки (В. Соколівки) в Приінгуллі. Як писав його сучасник, секретар згаданого товариства М. Мурзакевич, дослідник “в 1843 – 1844 рр. відкрив у скасованій Єлисаветградській фортеці архів старих справ, ніким до того не розглянутий, і звернув на нього увагу Товариства, яке, виклопотавши для нього у п. Військового Міністра право розглянути архів, цю справу поклало на Соколова. Впродовж двох літ зошити напівзотлілі й цілі (числом 2169), починаючи з 1750 по 1813 рік, були ґрунтовно розглянуті, а з цікавих паперів списані копії. Багато тут знайшлося корисного для Запорожжя, що раніше не було відомо історикам цього неспокоїного війська” [6, с. 525]. Є й думка, що Г. Соколов звернувся до Одеського товариства історії й старожитностей ще 1840 р. з пропозицією оглянути архів у фортеці св. Єлисавети і, після того, як губернатор М. Воронцов отримав на це дозвіл військового міністра, розпочав роботу. Першим наслідком стало представлення Григорієм Івановичем товариству 37 копій документів вже у грудні 1841 р. В листопаді 1844 р. він

повідомив ОТІС про закінчення роботи, подавши 465 аркушів копій документів, опис справ на 159 сторінках. На засіданні товариства дослідник отримав подяку [7, с. 175].

Інтерес колезького асесора Соколова до старого архіву, котрим завідував начальник єлисаветградської інвалідної команди капітан Прокоф'єв, мав і (а, можливо, й перш за все) особисті мотиви. Адже комендантом фортеці в 1775 – 1778 рр. був його дід, полковник О. Соколов, який отримав неподалік землю, на котрій згодом і виникло село Черняхівка (Велика Соколівка). Воно перейшло у спадок внуку, який перевіз тимчасово сюди фортечні документи для опрацювання [4, с. 183].

Г. Соколов багато справ використав (поруч із “Хронологічним оглядом історії Новоросійського краю” А. Скальковського) при написанні “Історичної та статистичної записки про військове місто Єлисаветград” [1, с. 384], яка вийшла в “Записках Одеського товариства історії та старожитностей” 1848 р. На підставі, зокрема, указу Правлячого Сенату коменданту фортеці св. Єлисавети дійсному статському раднику Толстому від 5.1.1761 р. та грамоти татарською мовою Крим Герей хана від 6.3.1761 р. тому ж адресату Григорій Іванович дійшов висновку, що Скальковський пропустив першого у списку комендантів укріплення. Цікавою є згадка детального донесення 1754 р. інженерної команди при фортеці св. Єлисавети до “Заснованої комісії для розгляду про побудову укріплення”, у котрому викладались “причини і думки, що змусили генерал-майора Глебова і Хорвата вибрати саме це місце для закладання фортеці”. У подальшому дослідник збирався про “деякі цікаві папери” архіву скасованої фортеці розповісти в окремій статті.

З 1866 р, коли Єлисаветград військовий статус змінив на цивільний, з архівом фортеці знайомиться предводитель дворянства Херсонської губернії Є. Касіанов, знявши копії найцінніших, на його та ОТІС думку, документів. (Очевидно, в цій роботі він не зміг би обійтися без помічників.) З його призначенням 1868 р. Мінським цивільним губернатором ця робота припинилася [11, с. 3]. У сфері старожитностей матимуть продовження зв'язки громадян вже з його родиною. 53 предмети часів дреговичів, зібраних ним на новій посаді, надійшли від неї до музею Єлисаветградського земського реального училища [12].

Через кілька місяців після передачі фортечного архіву (1876 р.) до Києва у Єлисаветграді розпочинає педагогічну діяльність випускник Новоросійського університету історик Володимир Ястребов. 1886 р. він, уже знаний дослідник, отримав можливість працювати з документами укріплення в бібліотеці університету св. Володимира. Першоджерела містили інформацію про стосунки, конфлікти новосербів-офіцерів з польською шляхтою, запорожцями, січовиків – з новослобожанами, про заснування Тишківки, Плетеного Ташлика, про гайдамаків. Одна зі справ висвітлювала приватні взаємини коменданта фортеці й підлеглих йому сотників слобідського козачого полку. Увагу історика привернула справа про відносини з татарами в 1754 – 1755 рр. (зокрема, шифровані листи про дипломатичні труднощі, викликані будівництвом фортеці), протоколи допитів гайдамаки Данила

Бандурки (1761 р.), матеріал про відправлення урядової комісії для опису запорозьких земель (1762 р.). Інтерес викликає факт переховування гайдамаків у себе на хуторі, забезпечення їх кіньми та зброєю ротним квартирмейстером Єлисаветградського гусарського полку в обмін на частину захопленої ними у польських поміщиків здобичі. 10 квітня 1888 р. В. Ястребов у Єлисаветграді завершив статтю про архів з додатком 31 копії документів [2].

1897 р. вийшов “Нарис історії м. Єлисаветграда”, де неодноразово згадуються документи архіву фортеці св. Єлисавети, яких на той час в місті, зрозуміло, вже не було. У першому розділі “Фортеця св. Єлисавети і заснування міста”, зокрема, зустрічаємо: “із рапорта ...який знаходився у справах архіву фортеці” (1756 р.), “із комендантських справ фортеці св. Єлисавети” (1758), “у справах архіву фортеці св. Єлисавети за 1768 рік”, “із справ фортеці св. Єлисавети за 1770 рік”, “у справах фортеці було” (1787), “при справах фортеці було багато ордерів” (1787) [8, с. 6–8]. У розділі “Заснування м. Єлисаветграда і ті губернії, до складу котрих він різночасно входив” читаємо: “із справи гарнізонної канцелярії фортеці св. Єлисавети від 31-го грудня 1763 р.”, “із справ фортеці” (1768), у розділі “Відкриття міських установ у м. Єлисаветграді та їх перетворення”: “в колишнім архіві фортеці св. Єлисавети була справа” (1793 р.), у розділі “Бідування, що настигли м. Єлисаветград”: “У справах фортеці” (1798 р.), “із бувшої у фортечному архіві справи єлисаветградської провінційної канцелярії за 1772 рік”, “із справ же фортеці” (1783 р.), у розділі “Міські сади та бульвари”: “у справах архіву св. Єлисавети” (1765 р.), “із справ того ж фортечного архіву” (1775, 1779). Називаються чотири справи цього архіву, які стосуються військового шпиталю в місті за 1777 – 1789 рр. [8, с. 109, 130–131].

Упорядником і видавцем нарису вказано міського голову О. Пашутіна. Через його службову завантаженість, відсутність історичної освіти й досвіду (інших його публікацій немає), очевидно, фактично збір матеріалів вівся іншою особою (чи групою осіб) з необхідною підготовкою для дослідницької роботи, інформацією про першоджерела, можливістю опрацювати фортечні документи в Києві. Це міг бути історик, провідний дослідник минувшини краю, кореспондент Московського археологічного товариства, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, член-кореспондент Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [13], автор “Київської Старовини”, “Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностей”, “Етнографічного огляду”, “Археологічних вістей та заміток” В. Ястребов. Саме він досліджував архів фортеці св. Єлисавети, місцезнаходження якого в нарисі не вказано. Натомість зазначено, що під час перебування Єлисаветграда в управлінні військових поселень (місто там знаходилося з 1829 по 1861 рр.) частину справ фортечного архіву передали Одеському товариству історії та старожитностей, зокрема шифрованого листа російського дипломата в Константинополі від 1.11.1755 р. до коменданта укріплення на Інгулі, цитата з якого наводиться в “Нарисі” [8, с. 8]. Цей самий фрагмент подав у своїй “Записці” і Г. Соколов [1].

20 червня 1904 р. під рубрикою “Повідомлення міської управи” газета “Відомості Єлисаветградського міського громадського управління” вмістила інформацію без підпису до 150-річчя заснування фортеці св. Єлисавети. Йшлося, що “Історичний нарис...” укладався кілька років кропіткої праці, “довелось користуватися лише фрагментарними відомостями міського держархіву та описом справ архіву фортеці Св. Єлисавети”. Головна ж частина міського архіву від заснування Єлисаветграда, згоріла під час великої пожежі 10.07.1798 р., а справи фортечного архіву “ще 1846 р. за Височайшим велінням, внаслідок військово-історичного змісту їх, були передані на зберігання військово-топографічному депо в С.-Петербургу” [14]. Тобто, автор публікації з міської влади і на поч. ХХ ст. не знав про передачу 1876 р. документів укріплення до Києва.

Матеріали фортечного архіву використав 1912 – 1913 рр. у “Військово-історичному віснику” в публікації “Нариси з історії слов’янської колонізації в Новоросії у XVIII столітті. Сербські військові поселення” Є. Загоровський [11, с. 6]. Історик С. Шамрай використовував ці документи в праці “До історії залюднення Степової України в XV ст. (Крилівщина й Лизаветчина)”. Дослідник зустрів цікаву інформацію не лише в фортечних (як В. Ястребов), а й у полкових справах [15].

До фортечного архіву звернулася дослідниця Н. Полонська-Василенко при написанні книги “Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734 – 1775)”. Автор, з посиланням на Сенатський архів, підкреслює, що, виділяючи землі новосербам, російський уряд ігнорував те, що раніше їх було передано Миргородському полку з правом переселення сюди усіх бажаючих. Ця смуга території заселилася хуторами, слободами, містечками. Петербург знав про це. Полковник де-Боскет, який об’їхав цю місцевість, на засіданні Сенату 9 січня 1752 р. подав карту, складену ним 1745 р., заявивши, що вся територія, виділена для Нової Сербії, була на 1745 р. заселена. Він знав, що й після того “не мало знову поселень є”, але його заяви до уваги не прийняли [16, с. 68]. Аналізуючи архів фортеці, наводиться перше місце базування її коменданта О. Глебова – значний торговельний пункт Архангельськ (Новоархангельськ) з невеликим укріпленням, “поки не збудовано кріпость св. Єлисавети”. Полонська припускає існування більш раннього поселення на території фортеці св. Єлисавети: “Мабуть на місці, де була збудована кріпость, вже жило якесь населення, інакше тяжко собі уявити, що через півтора місяця після офіційного закладення кріпості, тут уже відбувався ярмарок – 24 липня 1754 р.” [16, с. 78, 91]. Цю дату вона використала за Шмідтом, в публікаціях інших авторів вказується 29 червня, тобто ярмарок мав відбутися вже через 11 днів після закладення фортеці. Дослідниця оцінює документи укріплення, в т. ч. опубліковані В. Ястребовим, як невичерпне джерело відомостей про заселення, економіку, адміністрацію краю [16, с. 8, 23, 100].

Один документ фонду фортеці № 9 відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР опубліковано 1970 р. в збірнику “Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.” [17, с. 247–248]. Три справи про фортецю, місцеві торгівлю та школу використали автори “Історії міст і сіл Української РСР.

Кіровоградська область” (1972 р.) [18, с. 82–84]. В роки незалежності матеріали фонду стали складовою джерельної бази дисертаційного дослідження О. Посунько [19]. У її статті в кіровоградському журналі “Степ” наводиться факт невдоволення Туреччиною будівництвом фортеці, яка постала в 37-и годинах їзди від її кордонів. Росія пообіцяла залишити укріплення в тому вигляді, яким воно було 1754 р. Прибувши сюди 1755 р. представник Порти заспокоїв своє керівництво: хоч споруда була міцною та надійною, але вали її невисокі, за літо нічого не зроблено, крім зусиль зі збереження збудованого [20, с. 83]. Документ з історії Крилівщини включив до збірника “Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії” виходець з Кіровоградщини А. Пивовар [21, с. 282]. Копію іншого документа, який свідчить про тотальний військово-адміністративний контроль фортеці св. Єлисавети над Центральною Україною, він надав для збірника Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [22, с. 40–43].

Сьогодні архів фортеці зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Велика частина матеріалу періоду діючої фортеці висвітлює проблеми колонізації, особливо іноземної, Центральної та Південної України, зокрема, порубіжні відносини між Росією, Польщею та Запорозькою Січчю, стосунки новосербів і слобожан. Йдеться про діяльність урядової комісії з опису запорізьких теренів, про підготовку ліквідації Січі та методи чиновників щодо захоплення земель козаків. Значно більше документів датовані 1784 – 1821 рр. Укази царів, сенату, військової та ін. колегій, провіантських комісій стосуються питань дислокації військ, кадрів офіцерського корпусу, матеріального утримання військових частин. Є ордери Потьомкіна, Рум’янцева-Задунайського, Суворова, Кутузова, Текелія, Багратіона, Волконського та ін. Документи висвітлюють будівництво Єлисаветграда, побут і звичаї поселенців [3]. Інтерес становлять справи про гайдамацький рух (38—73, 215–237, 457–497), запорозьке козацтво (1150–1173, 1183–1187, 1422–1447, 1728–1776), Новослобідський козацький полк (1345–1354, 1505–1506, 1611–1618, 1708–1727, 2108), інженерну справу і будівництво фортеці св. Єлисавети (111–127, 521–551, 1450–1467, 1698–1707), початки міського самоврядування в Єлисаветграді (251–256) [11, с. 5–6]. В цілому ж вони відображають процес загарбання та імперської колонізації земель Центральної й Південної України Росією. Можливо, у фонді містяться й відомості про приїзди до фортеці Калнишевського, про першу назву міста на Інгулі, поселення, які (яке) існували до фортеці св. Єлисавети.

Держархів Кіровоградської області неодноразово просив ІР НБУ ім. Вернадського повернути фортечний фонд, але йому було запропоновано змікрофільмувати документи. Таким чином з позитивами справ за 1754 – 1766, 1768, 1779, 1788, 1789, 1791, 1796 рр. тепер можна ознайомитися в архіві [23, с. 18]. Зокрема – з рапортом про огляд місця для будівництва фортеці (травень 1754 р.), листуванням коменданта укріплення з російським резидентом в Константинополі, турецьким пашею, молдавським господарем, перекладачем султана, агентурними відомостями про Туреччину, про вбивство двох козаків (31.05.1754 – 1.11.1755), про гайдамаків, передачу справ слобідського

козацького полку до Києва, артилерію фортеці (1758), витрати на фортифікаційні роботи (1759), стан нових слобід (1761), опис приміщення у фортеці (1787) і самого укріплення (1796) [24].

Фортечний архів містить значний масив інформації з регіональної, вітчизняної, зарубіжної минувшини, історії міжнародних відносин. Це засвідчило його часткове вивчення й оприлюднення. Водночас його комплекс, як і літопис самого укріплення, не викликав ґрунтового інтересу центральнотраїнських краєзнавців, істориків, в тематичних публікаціях яких не містяться безпосередні посилання на архів [25].

Джерела та література

1. Соколовъ Г. Историческая и статистическая записка о военномъ городе Елисаветградѣ // Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. 2, од. 1. – Одесса, 1848. – С. 384–401. (Див. також: Єлисавет (Кіровоград). – 1993. – Січень – лютий.)
2. Ястребовъ В. Архивъ крепости св. Елисаветы // Записки Императорскаго Одесскаго Общества истории и древностей. Т. 15. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. – С. 548–589.
3. Лисоченко І.Д. Архів фортеці святої Єлисавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 29–35.
4. Домарацька К. “Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо”. До історії архіву фортеці Св. Єлисавети// Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Вип. 1. – К., 1997. – С. 178–183.
5. Шмидтъ А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типография Калиновского, 1863. – 874 с.
6. Мурзакевичъ Н. Григорій Ивановичъ Соколовъ // Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. III. – Одесса, 1853. – С. 522–527.
7. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
8. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1885. – 311 с.
9. Шевченко С. Архів старої фортеці // Народне слово. – 2013. – 14–20 червня; його ж. Доля архіву св. Єлисавети // Вечірня газета. – 2013. – 27 червня – 5 липня.
10. Швидько Г.К. А.О. Скальковський та його “Історія Нової Січі...” // Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3–16.
11. Дідик С. Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд // http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm
12. Ястребов В. Дані про археологічну колекцію при Єлисаветградському земському реальному училищі // Єлисавет. – 1992. – 30 вересня. – С. 1.
13. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Киевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; Бракер Н. Володимир

- Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет. – 1992. – 20–27 травня.
14. Ведомости Елисаветградскаго Общественнаго Управленія. – 1904. – 20 июня.
 15. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
 16. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775). Ч. 1. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 221 с.
 17. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
 18. Безтака П.М., Нагорний О.Ф. Кіровоград // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 81–124.
 19. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.
 20. Посулько О.М. Дикого поля не було. До історії колонізації степового краю в середині XVIII ст. // Степ (Кіровоград). – 1996. – № 2–3. – С. 81–84.
 21. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
 22. Витяг з відомостей про склад військових команд, підпорядкованих фортеці святої Єлисавети за репортом бригадира коменданта Василя Черткова генерал-майору Олександрову Ісакову від 19 серпня 1765 року // Шляховий К. Козаки – будівельники фортеці святої Єлисавети. – Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Вип. 1. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 31–46.
 23. Маринець Л. Джерельна база Державного архіву Кіровоградської області з історії міста Єлисаветграда другої половини XVIII століття // Наш край у XVIII столітті: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 17–19. Див. також: Шияновська О.Н. Архівні матеріали з історії фортеці св. Єлисавети // Проблеми вивчення історії міста Кіровограда (до 240-річчя заснування міста): Доповіді ювілейної конференції. – Кіровоград, 1994. – С. 54–57.
 24. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 1(5). – Оп. 1 позитивів за 1754–1766, 1768, 1779, 1788, 1789, 1791, 1796 рр. – Спр. 4–8.
 25. Гайда Л. Фортеця Св. Єлисавети – визначний об'єкт туризму // Наш край у XVIII столітті... – С. 39–52; Тупчієнко М. Проблеми вивчення історії фортеці Св. Єлисавети та перспективи її музеєфікації // Там само. – С. 52–65; Шевченко С. Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) // Наукові записки. Серія: Історичні науки. КДПУ ім. В. Винниченка, 2013 (рукопис знаходиться в друкарні); Шляховий К. Козаки – будівельники фортеці святої Єлисавети //

Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.
Вип. 1. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 31–46.